
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XIX (2022), №4
Historia, red. Artur Górak
s. 111-128
doi: 10.36121/msadlowski.19.2022.4.111

Michał Patryk Sadłowski
ORCID 0000-0003-2799-2911
(Uniwersytet Warszawski)

Państwo i prawo w pracach Mikołaja Mikołajewicza Aleksiejewa (1879 – 1964)

Streszczenie: Artykuł niniejszy prezentuje życie i działalność jednego z głównych rosyjskich teoretyków państwa i prawa oraz filozofów prawa Mikołaja Mikołajewicza Aleksiejewa. Postać M.M. Aleksiejewa, jako badacza prawa jest bardzo ciekawa, gdyż tworzył na przełomie różnych etapów funkcjonowania państwa rosyjskiego. Bowiem karierę akademicką zaczął w carskiej Rosji na Uniwersytecie Moskiewskim, kontynuował ją w czasie rewolucji 1917 r. i wojny domowej w Rosji, a następnie przez długi okres emigracji. W tym ostatnim okresie był m.in. jednym z głównych przedstawicieli ruchu euroazjatyckiego. W ramach niego stworzył koncepcję ustrojową państwa euroazjatyckiego, która miała zastąpić ideę państwa komunistycznego i radzieckiego w Rosji.

Słowa kluczowe: M.M. Aleksiejew, Rosja, euroazjatyzm, historia ustroju, ideokracja

State and law in the works of Mikołaj Mikołajewicz Alekseev (1879 – 1964)

Annotattion: This article presents the life and work of one of the main Russian theoreticians of state and law and law philosophers, Nikolai Nikayevich Alekseev. M.M. Alekseev as a legal researcher is very interesting because he worked at the turn of various stages in the functioning of the Russian state. He started his academic career in Tsarist Russia at Moscow State University, he continued it during the revolution of 1917 and the civil war in Russia, and then for a long period of emigration. In the latter period, he was, among others, one of the main representatives of the émigré Eurasianism movement. As part of it, he created a system concept of the Eurasian state, which was to replace the idea of a communist and Soviet state in Russia.

Keywords: N.N. Alekseev, Russia, eurAsianism, system history, ideocracy

Wprowadzenie

Rosyjska pełnoskalowa inwazja na Ukrainę, która rozpoczęła się w dniu 24 lutego 2022 r. po raz kolejny dowiodła, że znajomość mechanizmów funkcjonowania państwa rosyjskiego i rosyjskiej myśli politycznej i państwowej, również w wymiarze historyczno-prawnym, ma dla Polski charakter żywotny. Sam kontekst tej wojny, a zwłaszcza część argumentów o naturze historycznej, którymi Władimir Putin posługiwał się uzasadniając tę agresję, sprawia, że polskie badania nad historią państwa i prawa nie mogą ignorować zgłębienia dorobku oraz myśli rosyjskich historyków oraz filozofów prawa.

Jedną z takich postaci jest Mikołaj Mikołajewicz Aleksiejew (1879-1964)¹. Jest on jednym z najciekawszych rosyjskich prawników i filozofów, którego twórcze lata przypadły na okres Imperium Rosyjskiego, rewolucji 1917 r., wojny domowej w Rosji oraz emigracji. To niewątpliwie jeden z wybitniejszych rosyjskich naukowców, który na emigracji poświęcił się poszukiwaniom odpowiedniego modelu ustrojowego dla swojej ojczyzny, który miał zastąpić komunistyczny model państwa radzieckiego. Po 1991 r. jego główne prace zostały ponownie wydane, a grono badaczy napisało o nim sporo opracowań. Stąd istnieją przesłanki, że część jego koncepcji mogła zostać wdrożona w polityczne i ustrojowe życie Federacji Rosyjskiej². Zwłaszcza w kontekście procesów związanych z badaniem i recepcją pewnych rozwiązań, które wypracował niegdyś ruch euroazjatycki. Co dla nas ważne, znaczny wpływ na formowanie się i badania M.M. Aleksiejewa miał polski wybitny prawnik Leon Petrażycki (1867-1931)³.

1. Początek kariery naukowej

M.M. Aleksiejew urodził się w 1879 r. w Moskwie w rodzinie szlachecko-urzędniczej⁴. Studia prawnicze ukończył na Wydziale Prawa Imperatorskiego Uniwersytetu Państwowego. Opisał je w 1958 r. w swoich wspomnieniach na łamach emigracyjnego „Nowego Magazynu” w artykule pt. *W burzliwych latach. Na początkowych schodkach naszej Alma Mater*⁵. O wyborze studiów prawniczych napisał tak:

Wybrałem Wydział Prawa dlatego, że na nim mogłem poświęcić się badaniu tego co już interesowało mnie w gimnazjum – ekonomia polityczna, materializm ekonomiczny, historia, kwestia robotnicza i wreszcie, socjalizm. Tak wówczas sobie powiedziałem: <<ojciec chciał zostać profesorem, jemu się to nie udało, a ja nim zostanę⁶.

¹ M. Sadłowski, *Powrót Euroazjaty*, „Rzeczpospolita. Plus Minus” 2022, nr 117, s. 36-37.

² Ibidem.

³ Zob. W 1913 r. M.M. Aleksiejew w „Juridycznym Wiestniku” (k. 4) napisał artykuł o psychologicznej teorii prawa L. Petrażyckiego. Zob. Н.Н. Алексеев, *Основные предпосылки психологической теории права Л. И. Петражицкого*, „Юридический вестник” 1913, Кн. 4., с. 5-23 ; Б.В. Назмутдинов, *Законы из-за границы: политико-правовые аспекты классического евразийства*, Москва 2016, с. 190-191; В. Nazmutdinov, *Law, Freedom, and „Truth”: Eurasianist Philosophy of Law*, „Russian Studies in Philosophy” 2020, Volume 58, Issue 1: Philosophy of Right in Russia, s. 66.

⁴ В.А. Томсинов, *Николай Николаевич Алексеев (1879–1964)*, [w:] *Российские правоведы XVIII – XX веков: Очерки жизни и творчества. В 3-х томах. Издание 2-е, дополненное. Том 3*, Москва 2015, с. 236.; В.А. Томсинов, *Правовая мысль русской послереволюционной эмиграции: «Евразийская» теория государства и права Н.Н. Алексеева*, „Законодательство” 2002, N 3, с. 86.

⁵ Н.Н. Алексеев, *В бурные годы. На первых ступенях нашей Alma Mater*, „Новый журнал. Нью-Йорк” 1958. Кн. 53, с. 172-188.

⁶ Ibidem, s. 172. M.M. Aleksiejew przyznał, że życiowo czuje się spełniony zostając profesorem prawa, chociaż wskazał, że gdyby został profesorem nauk przyrodniczych, to polityka nie odciągnęłaby

Widać więc, że już w momencie pojawienia się w ścianach uczelni młody M.M. Aleksiejew, jak zresztą większość ówczesnej młodzieży, był zainteresowany sprawami społecznymi i socjalizmem, co mogło skierować go na tory kariery rewolucjonisty. Napisał nawet, że w 1901 r. uważał się za marksistę⁷. Z kolei lata 1899-1901 r. to czas wielkich niepokojów na rosyjskich uczelniach, czego symbolem stało się zabójstwo ministra oświaty ludowej Mikołaja P. Bogolepowa (1846-1901). Te procesy nie ominęły M.M. Aleksiejewa. W 1902 r. wykluczono go nawet z uniwersytetu, spędził kilka miesięcy w więzieniu i naukę kontynuował w Niemczech⁸. Dopiero amnestia z 1905 r. sprawiła, że powrócił w mury Uniwersytetu Moskiewskiego⁹. W 1906 r. został na katedrze prawa państwowego, a od 1908 r. pracował nawet jako guwerner syna wielkiego pisarza Lwa M. Tołstoja, czyli Siergieja L. Tołstego¹⁰. W czasie I wojny światowej współpracował z Wszechrosyjskim Związkiem Ziemskim¹¹.

2. Rewolucja 1917 r. i wojna domowa

W styczniu 1917 r. M.M. Aleksiejew został wybrany profesorem nadzwyczajnym Uniwersytetu Moskiewskiego, ale z powodu rewolucji zatwierdzenie tej czynności zostało odłożone do jesieni¹². Po przewrocie bolszewickim wybór na profesora nadzwyczajnego uznano za fakt mianowania na profesora i nie wymagało to „żadnych wyższych sankcji”¹³. Z drugiej strony, okres rewolucji rosyjskiej 1917 r. i rozpoczynającej się wojny domowej stanowił czas intensywnej pracy badawczej M.M. Aleksiejewa, której efektem były unikalne publikacje. Pierwszą z nich była wydana w 1918 r. książka pt. „Wprowadzenie do nauki prawa”¹⁴. W jej wstępie stwierdził, że mimo wielkiego rozmachu rosyjska rewolucja 1917 r. nie była oryginalna, jeśli chodzi o idee¹⁵. Według niego rosyjska myśl

---

go od nauki.

⁷ Ibidem, s. 180.

⁸ Co ciekawe, dokonując oceny swojego pobytu w Niemczech, M.M. Aleksiejew stwierdził, że do czasu wyjazdu z Rosji „ (...) wszyscy my, rosyjscy radykalowie i liberalni inteligenci byliśmy <<zapadnikami>> i uważaliśmy, że u nas w Rosji wszystko jest gorsze niż na Zachodzie. Powinienem powiedzieć, że wycieczka na niemiecki Zachód wyzwoliła mnie od jednostronnego rosyjskiego prowincjonalizmu (...). Przekonałem się, że Niemcy nie mogą nauczyć nas robienia rewolucji, szybciej to my ich tego nauczymy”. W tym znaczeniu uznał on wyższość zjawiska ideowości wśród inteligencji Rosji, zwłaszcza młodej, ale z drugiej strony napisał, że uczył się od Niemców organizacji oraz dyscypliny. To wskazuje, że pierwsze dłuższe wyjazdy części przedstawicieli młodej, zeuropeizowanej inteligencji rosyjskiej, mogły wywoływać pierwsze przewartościowania oraz wątpliwości natury duchowej oraz intelektualnej, co do istoty funkcjonowania samego Zachodu, jego społeczeństw i ustroju. Okaże się to istotne po 1917 r. i wojnie domowej w Rosji, kiedy inteligencja rosyjska zostanie niejako zmuszona do opowiedzenia się między Zachodem a bolszewicką już Rosją i tym samym dokonania wyboru intelektualnego, duchowo-moralnego, państwowego i życiowego. Jednym z tego przejawów będzie euroazjatyzm, którego M.M. Aleksiejew zostanie wybitnym przedstawicielem. Н.Н. Алексеев, *В бурные годы. На первых...*, *op. cit.*, s. 185-188.

⁹ В.А. Томсинов, *Правовая мысль русской послереволюционной эмиграции...*, *op. cit.*, s. 3-4.

¹⁰ Ibidem, s. 4.

¹¹ В.А. Томсинов, *Николай Николаевич Алексеев (1879-1964)...*, *op. cit.*, s. 239.

¹² Н.Н. Алексеев, *В бурные годы. Наш академический мир*, „Новый журнал. Нью-Йорк” 1958. Кн. 54, s. 160.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Н.Н. Алексеев, *Введение в изучение права*, Москва 1918.

¹⁵ Ibidem, s. 4.

ustrojowa i polityczna nie wyszła poza Jean-Jacques Rousseau¹⁶, co oznaczało m.in. to, że w sensie politycznym Rosjanie walczyli głównie o to samo, co wymyślili na zachodzie Europy w XVIII i XIX wieku, czyli ustrój konstytucyjny i demokratyczny. Ta ważna myśl M.M. Aleksiejewa wskazuje na siłę przekonania znacznej części ówczesnych elit politycznych, społecznych i wojskowych Rosji o bezalternatywności przyjęcia zachodnio-europejskiego modelu ustrojowego, który miał być uchwalony przez Konstytuante¹⁷. Co warte uwagi, w wydanej w 1931 r. pracy M.M. Aleksiejew napisał, że rosyjska rewolucja społeczna jest procesem powstałym w wyniku zachodnich wzorców, ale wystąpiła ona w warunkach nieuropejskich¹⁸.

Jesienią 1918 r. zostaje profesorem prawa państwowego w nowoutworzonym Uniwersytecie Taurydzkim w Symferopolu na Krymie. W tym czasie zdążył wydać książkę pt. *Ogólna nauka o prawie: kurs wykładów wygłoszonych w Uniwersytecie Taurydzkim w 1918/1919*¹⁹. Według Galiny W. Żdanowej w tej pracy M.M. Aleksiejew prawo rozpatruje z pozycji socjologicznej, nie związanych ani z fenomenologią czy euroazjatyzmem, które wpłynęły lub stanowiły podstawę jego późniejszych badań²⁰. Z punktu widzenia niniejszych rozważań istotny jest ostatni rozdział publikacji, który został poświęcony związkom państwa i prawa, a zwłaszcza państwu rosyjskiemu. Państwo zdefiniował on jako „związek ludzi, posiadający władzę najwyższą i żyjący na określonym terytorium”²¹. W tym układzie element władzy pozostawał najważniejszy. Jednocześnie zwrócił on uwagę, że w „przednaukowej świadomości państwo rozpatrywano, jako pewną realność związków społecznych, jako realny podmiot władzy, jako realną istotę”²². Na tym tle prawo, w przeciwieństwie do państwa, zawierające w sobie również element idei, „jest pozbawione bliższych związków z rzeczywistością”²³. Co istotne, M.M. Aleksiejew przywołał przy tym koncepcje polskiego uczonego L. Petrażyckiego, zgodnie z którą prawo może istnieć obok, pomimo państwa²⁴. W związku z tym wydzielił on trzy teorie, które wyjaśniają związek państwa i prawa. Zgodnie z pierwszą, czyli państwową, to państwo, na podstawie swojej woli, decyduje, że dane prawo jest normą i podstawą porządku prawnego. Zgodnie z drugą, naturalną, to państwo uznaje pewne istniejące już prawa, jako

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Problem owej bezalternatywności ustrojowej dotyczył również myśli i praktyki polityczno-ustrojowej tzw. białego ruchu w czasie wojny domowej w Rosji. Zob. Sadłowski, „Artykuł recenzyjny monografii naukowej Aleksandra S. Puczenkowa. Zob. M.P. Sadłowski, *Artykuł recenzyjny monografii naukowej Aleksandra S. Puczenkowa pt. Первый год Добровольческой армии. От возникновения <<Алексеевской организации>> до образования Вооруженных Сил на Юге России (ноябрь 1917 – декабрь 1918 года)*”, „Przeгляд Исторично-Воjskowy”, nr 2022, nr 1, s. 206-208.

¹⁸ Н.Н. Алексеев, *Теория государства: Теоретическое государствоведение. Государственное устройство. Государственный идеал*, Париж 1931, с. 11.

¹⁹ Н.Н. Алексеев, *Общее учение о праве: Курс лекций, прочитанных в Таврическом университете в 1918/19 году*, Симферополь 1919.

²⁰ Zob. Г.В. Жданова, *Идеальные основы права в философии права Н. Н. Алексеева*, „Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки” 2014, no. 1, с. 34; Г.В. Жданова, *Методологические истоки философии права Алексеева Н. Н.*, „Социально-политические науки” 2012, no. 2, с. 69-73; А.Л. Золкин, *Феноменологическая методология познания права в философии русского евразийства*, „Вестник экономической безопасности” 2015, no. 3, с. 69-71.

²¹ Н.Н. Алексеев, *Общее учение о праве...*, *op. cit.*, с. 153.

²² Ibidem, s. 152.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem, s. 151.

normy porządku prawnego. Natomiast trzecia, czyli równoległa, łączy dwie poprzednie teorie.

W kontekście tych rozważań wskazał on, że dla nieograniczonego samodzięrzawia nie jest obce ujmowanie swoich działań w formy prawne, co tym samym odróżnia ten model ustrojowy od teokracji, despotii, czy tyranii²⁵. Choć oczywiście teoria o boskiej legitymacji władzy sprawia, że teokracja ma cechy wspólne z samodzięrzawiem. Powołał się przy tym na Aleksandra S. Aleksiejewa, stwierdzając, że wprawdzie w samodzięrzawiu (w okresie „przedkonstytucyjnym”, czyli do 1905 r.) władza należała tylko do jednego organu, czyli władcy, ale miała ona działać na podstawie prawa, które ustanowiła²⁶. Oznaczało to, że władza nieograniczona nie jest bezprawiem. Istotą samodzięrzawia było bowiem to, że żadna inna władza nie mogła wpływać na monarchę, w tym wydawać praw dla niego wiążących, ale monarcha miał prawo na różne sposoby siebie samoograniczać i to były zaczątki ogólnej praworządności. Dlatego monarcha absolutny, w przeciwieństwie do tyrana i despoty, zarządzał sprawami w państwie na podstawie ustaw. Według M.M. Aleksiejewa takie procesy mogły doprowadzić do transformacji ustroju monarchii samodzięrzawnej w monarchię ograniczoną, choć jednocześnie wskazywał on, że taki układ i forma władzy w samodzięrzawiu, gdzie dominował czynnik osobisty, nie gwarantowały jeszcze ustanowienia takiego porządku, że wszelkie stosunki prawne miałyby charakter publicznoprawny i opierałyby się na wzajemnie określonych prawach i obowiązkach.

Z kolei w teokracji organizacja władzy nie ma formy prawnej, a opiera się „moralnych cechach władcy”, który korzysta z boskiej legitymacji²⁷. Dlatego w tym ustroju nie są potrzebne prawne gwarancje, sądy czy też prawna odpowiedzialność administracji²⁸.

Okres zawirowań związanych z rewolucją i wojną domową nie przeszkodził jednak na wydane kolejnej pracy M.M. Aleksiejewa. Bowiem na przełomie 1919 i 1920 r. w Moskwie opublikowano jego pracę pt. *Szkice o ogólnej teorii państwa*²⁹, gdzie postawił tezę o tym, że ówczesny kryzys nauki o państwie można przezwyciężyć dopracowując nowe podejście metodologiczne³⁰. Oprócz tego, politycznie i urzędniczo był on zaangażowany w biały ruch anty bolszewicki w latach 1919-1920³¹.

3. Pierwsze lata na emigracji

Ostatecznie, w październiku 1920 r. opuścił Krym i Rosję. W latach 1921-1922 pracował jako inspektor szkoły rosyjskiej w Konstantynopolu. Bezskutecznie próbował utworzyć Uniwersytet Rosyjski w tym mieście³². W konsekwencji w 1922 r., na zaproszenie Pawła I. Nowgorodcewa (1866-1924), udał się do Pragi, gdzie objął funkcję sekretarza

²⁵ Н.Н. Алексеев, *Общее учение о праве : Курс лекций, прочитанных в Таврическом университете в 1918/19 году*, Симферополь 1919, с. 157.

²⁶ Ibidem. W tym zakresie M.M. Aleksiejew powoływał się na prace Aleksandra Siemionowicza Aleksiejewa (1851-1916). Zob. А.С. Алексѣевъ, *Русское государственное право*, Москва, 1897, с. 222

²⁷ Ibidem, s. 154.

²⁸ Ibidem, s. 155.

²⁹ Н.Н. Алексеев, *Очерки по общей теории государства. [Вып. 1]. Основные предпосылки и гипотезы государственной науки*, Москва 1919/1920.

³⁰ Ibidem, s. 3-4.

³¹ В.А. Томсинов, *Николай Николаевич Алексеев (1879–1964)...*, *op. cit.*, с. 240.

³² Ibidem.

naukowego Wydziału Prawa Rosyjskiego Uniwersytetu Ludowego. W Pradze pracował do 1931 r. i to właśnie tam związał się z jednym z najciekawszych ruchów ideowych i politycznych w dziejach Rosji, czyli euroazjatami.

W pierwszym okresie w Pradze M.M. Aleksiejew został współredaktorem dwuczęściowego opracowania pt. „Prawo radzieckiej Rosji”, którego celem było przygotowanie kompleksowego szkicu o systemie prawa ZSRR³³. We wstępie do tego opracowania jego współredaktorzy napisali, że z jednej strony publikacja ta ma na celu przeciwstawienie się „poza granicami Rosji” propagandowym informacjom o normalizacji sytuacji w ZSRR, w tym o zmianom w prawie tego państwa „w dobrą stronę”³⁴. Po drugie, wskazali oni, że z wybranymi instytucjami prawa radzieckiego przyjdzie „się liczyć” w przypadku „zmian w formach politycznego bytu Rosji”³⁵. Natomiast w pierwszym tomie M.M. Aleksiejew był obok Mikołaja Siergiejewicza Timaszewa (1886-1970) współautorem rozdziału pt. „Źródła prawa”, a także autorem rozdziału pt. „Ustrój państwowy”³⁶. Rosyjski prawnik i filozof napisał w nim m.in. o tym, że ustrój ZSRR jest o tyle wyjątkowy, gdyż po raz pierwszy w takiej skali wykorzystano socjalizm w procesie budownictwa państwowego³⁷, a także to, że badanie ustroju radzieckiego może „znacznie rozszerzyć horyzonty naszej nauki (o prawie państwowym – Autor)”³⁸, która według niego „powstała pod wyłącznym wrażeniem nowszych zachodnich, form politycznych”³⁹. Twierdzenia takie, a zwłaszcza zawierające krytykę „zachodniej” orientacji nauki prawa, legły u podstaw dalszych badań M.M. Aleksiejewa, ale opartych już na idei euroazjatyckiej.

4. Przystąpienie do ruchu euroazjatyckiego

Okres emigracyjny w życiu M.M. Aleksiejewa wiązał się z uczestnictwem w ruchu euroazjatyckim, który powstał w emigracyjnym środowisku rosyjskim w 1921 r., i którego przedmiotem były badania nad odrębnością i wyjątkowością podstaw rosyjskiej historii, kultury i państwowości na styku tzw. Zachodu i Wschodu⁴⁰. Głosili oni koncepcję, iż „istnieje odrębna od Europy i Azji przestrzeń geograficzna, którą nazwali Eurazją”⁴¹.

³³ *Право Советской России : сборник статей. Вып. 1-2 / составленный профессорами русского юридического факультета в Праге Н. Н. Алексеевым...* [et al.], Прага 1925.

³⁴ *От составителей, [w:] Право Советской России : сборник статей. Вып. 1, Прага 1925, c. 6.*

³⁵ *Ibidem.*

³⁶ Н.Н. Алексеев, *Государственный строй, [w:] Советской России : сборник статей. Вып. 1, Прага 1925, c. 29-120.*

³⁷ *Ibidem*, s. 29.

³⁸ *Ibidem*, s. 30. Pisząc o rozszerzeniu horyzontów nauki o prawie państwowym M.M. Aleksiejew napisał również o badaniu „politycznego systemu faszyzmu włoskiego”.

³⁹ *Ibidem.*

⁴⁰ Zob. R. Bäcker, *Międzywojenny eurazjatyzm. Od intelektualnej kontrakulturacji do totalitaryzmu?*, Łódź 2000, s. 31 i n.; R. Bäcker, *Dzieje eurazjatyizmu, [w:] Między Europą a Azją. Idea Rosji-Eurazji*, red. S. Grzybowski, Toruń 1998, s. 29-46; R. Paradowski, *Euroazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*, Warszawa 2002, s. 45 i n.; I. Massaka, *Euroazjatyzm. Z dziejów rosyjskiego misjonizmu*, Wrocław 2001, s. 37 i n.; J. Potulski, *Piotr Sawicki - twórca geopolitycznej teorii eurazjatyizmu*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2006, Tom 3, s. 75.; B. Gołąbek, *Lew Gumilow i Aleksander Dugin. O dwóch obliczach eurazjatyizmu w Rosji po 1991 roku*, Kraków 2012, s. 7-10.

⁴¹ R. Bäcker, *Nowy typ homo sociologicus. Koncepcja jednostki w doktrynie politycznej eurazjatyizmu – jednego z odłamów międzywojennej emigracji rosyjskiej, [w:] Wychowanie a polityka. Między wychowaniem narodowym a państwowym*, red. W. Wojdyło, Toruń 1999, s. 45; R. Bäcker, *Eurazjatyzm: zarys dziejów organizacyjnych i ewolucji myśli politycznej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Studia Rosjoznawcze” 1999,

W kwestiach ustrojowych, według polskiej badaczki Iwony Massaki, euroazjatyzm miał być „alternatywną dla komunizmu, odrzucał demokratyczną ideę państwa prawa, przeciwstawiając jej koncepcję ideokracji i ustrój korporacyjny”⁴². M.M. Aleksiejew stał się jednym z głównych jego działaczy⁴³. Według Bułata Nazmutdinowa i Olega Jermiszyna M.M. Aleksiejew dołączył do euroazjatów w 1926 r.⁴⁴ Chociaż jeszcze rok wcześniej, w reakcji na wykład Piotra Sawickiego (wygłoszony w Berlinie 10 marca 1925 r.), M.M. Aleksiejew miał określić euroazjatyzm jako emocjonalną reakcję i rezultat rosyjskiego rozczarowania w Zachodzie⁴⁵.

4.1 Na drodze ku przyszłej Rosji

Pierwszą ważniejszą publikacją M. Aleksiejewa na emigracji, w której rozwija on tzw. euroazjatycką koncepcję państwa, była wydana w 1927 r. w Paryżu książka pt. „Na drogach ku przyszłej Rosji: ustrój radziecki i jego możliwości”⁴⁶. Postawił w niej tezę, że wprawdzie rosyjska rewolucja rozwiązała wiele problemów dawnej Rosji, ale jednocześnie wywołała nowe – o wiele bardziej znaczące niż te pierwsze⁴⁷. Ten kryzys pogłębiać miał fakt, że na czele rewolucji stanęli ludzie dla których marksizm, wprowadzający do życia społecznego koncepcję walki klas oraz panowania klasowego, stał się naczelną ideą⁴⁸. Jednocześnie marksizm „wytruwał z ludzkich dusz” wartości na których opierało się dotychczasowe życie społeczne, jak np. religia⁴⁹, moralność, czy ideę pokoju społecznego, a w zamian wflaczał ideę interesu klasowego oraz pomyślności materialnej. W tym kontekście M.M. Aleksiejew zwrócił uwagę, że w swojej istocie marksizm był ideą anty-

---

z. 4, s. 21-40; Б.В. Назмутдинов, *Законы из-за границы...*, *op. cit.*, s. 30; A. Lazari, *Euroazja (Евразия)*, [w:] *Mentalność rosyjska. Słownik*. Opracował i zredagował Andrzej de Lazari z pomocą Mariana Brody, Jerzego Faryny, Wandy Radolińskiej i ks. Abp Szymona Romańczuka, Katowice 1995, s. 27.

⁴² I. Massaka, *Ideowe podłoże euroazjatyizmu*, „Zeszyty Naukowe WSHE. Nauki Humanistyczne i Społeczne. Seria A” 2000, Tom V, Zeszyt 2, s. 35.

⁴³ *Ibidem*; R. Bäcker, *Euroazjatycka wizja idealnego ustroju politycznego*, „Zeszyty Naukowe WSHE. Nauki Humanistyczne i Społeczne. Seria A” 2000, Tom V, Zeszyt 2, s. 60; H. Walczak, *Eurazjatyzm międzywojenny w polskiej literaturze naukowej doby współczesnej*, „Studia Maritima” 2016, vol. XXIX, s. 170; Б.В. Назмутдинов, *Illegal Eurasia: Причины несостоятельности евразийской юриспруденции*, „Ab Imperio” 2013, nr 3, s. 88; Б.В. Назмутдинов, *Понятие государства в трудах классиков евразийства*, „Право. Журнал Высшей школы экономики” 2012, no. 4, s. 163-164; К.Д. Карабаева, *Концепция евразийского государства в контексте философской традиции русского зарубежья*, „Russian Journal of Legal Studies (Moscow)” 2019, Vol 6, No 2, s. 67-68; А.Г. Палкин, *Принцип демократии в учении евразийцев*, „Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право” 2006, no. 5 (60), s. 62-63; А.В. Самохин, *Концепции политического устройства России в классическом евразийстве*, „Локус: люди, общество, культуры, смыслы” 2010, no. 2, s. 98.

⁴⁴ Б.В. Назмутдинов, О.Т. Ермишин, *Дорогой мой друг Петр Николаевич»: Письма Н.Н. Алексева к П.Н. Савицкому (1957-1961)*, „Ежегодник Дома русского зарубежья имени Александра Солженицына” 2017, Кн. 7, с. 351

⁴⁵ *Ibidem*, s. 351-352.

⁴⁶ Н.Н. Алексеев, *На путях к будущей России: (Советский строй и его политические возможности)*, Париж 1927.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 3

⁴⁸ *Ibidem*, s. 4

⁴⁹ О религии в работах М.М. Алексеева. Zob. М.Ю. Загирняк, *О роли религии в аксиологической модели права Н. Н. Алексева*, Кантовский сборник 2016, no. 3, s. 58-67; Д.В. Алонцева, *Н.Н. Алексеев о соотношении права и нравственности с позиции религии*, „Образование. Наука. Научные кадры”, 2020, no. 4, 27-28.

sojalną, chociaż ideologicznie na pierwszym miejscu propagował szczęśliwą przyszłość społeczeństwa. Krytykował on zwłaszcza założenie komunistów wskazujące, że polepszenie bytu społecznego przyczyni się do automatycznego polepszenia sytuacji moralnej ludzi. Natomiast na sprawy polityczne marksiści mieli patrzeć nie jako kwestie zasad, ale wyłącznie taktyki i dyplomacji, co oznaczało, że polityka służyć miała wyłącznie jako narzędzie do przebudowy stosunków społecznych. Związane z tym było dążenie do zniszczenia instytucji państwa, chociaż komuniści nie potrafili dać jasnej odpowiedzi, czy i jaka organizacja państwowa będzie istnieć w okresie przejściowym, tzn. po rewolucji. W wyniku takiego wdrażania marksizmu w radzieckiej Rosji nastąpiło według niego rozłożenie społeczeństwa, czego przejawem miał być upadek rodziny, moralności, chuligaństwo, rozwój uczuć zawiści i nienawiści. Co jednak ważne, rosyjski filozof stwierdzał, że były to nie tyle następstwa rewolucji, co właśnie marksizmu. W pracy z 1936 r. wskazał, że rozwojowi marksizmu w Rosji sprzyjała okcydentalizacja „rosyjskiej warstwy wykształconych”⁵⁰.

Lekarstwem, bo takiego pojęcia używał M. Aleksejew, powinna być zamiana „marksistowskiej prawdy”, „nową ideologią państwa rosyjskiego, nową ideą narodową”. W tym zakresie jednak punktem odniesienia nie powinny być: ani absolutyzm rosyjski, istniejący do 1906 r. ani zachodnia demokracja ani też monarchia dualistyczna, która funkcjonowała w latach 1906-1917. W kontekście krytyki modelu demokratycznego M.M. Aleksiejew przywoływał m. in. problemy ustroju państwa polskiego. Generalnie kultura zachodnia, oparta na gospodarce kapitalistycznej, była dla M.M. Aleksiejewa źródłem marksizmu, a z kolei sam marksizm odwróceniem kapitalizmu, gdyż kapitalistów miała zastąpić nomenklatura partyjna. Według rosyjskiego prawnika nie ma takiego ustroju politycznego, który „zabezpieczałby dla człowieka absolutny dobrobyt i który odpowiadałby interesom absolutnej większości”, a kwestia wyboru formy rządu jest sprawą wyboru mniejszego zła, a nie maksymalnego dobra.

Dlatego punktem rozważań nad nowym ustrojem Rosji powinien być współczesny rosyjski organizm państwowy”, który należało dokładnie zbadać i oprzeć się na tej części społeczeństwa radzieckiego, która będzie chciała zmian. Co ważne, według M.M. Aleksiejewa, w przypadku analizy ustroju Rosji po 1917 r. należy odróżnić ideologię i politykę od form ustroju, gdzie te ostatnie powstały przecież w wyniku oddolnych procesów. Oznaczało to przypomnienie, zresztą zgodnie z prawdą, że system rad powstał w 1905 r. i w 1917 r. w sposób oddolny i nie był wyłącznie instytucją bolszewicką.

W omawianej książce M.M. Aleksiejew państwo określał jako „związek pokoju” lub „związek sprawiedliwości”, czyli taką organizację, która zapewnia ochronę, ale zarazem wzajemną koegzystencję dla różnych grup społecznych, co implikowało gwarancję określonej przestrzeni egzystencji dla burżuazji, jak i robotników. W tym kontekście jednak krytykował on kapitalizm, zwracając uwagę, że nie może on zmierzać „wyłącznie do konsumpcji i bogactwa”⁵¹. Wedle tej koncepcji gospodarka kapitalistyczna powinna służyć rozwojowi i dobrobytowi jednostki, a zysk oraz własność miały być środkiem do tego, a nie celem. Co ważne, dodał on, że „ideowa klęska” białego ruchu: „[...] polega na tym, że nie mógł on niczego przeciwstawić <<bolszewizmowi>>, oprócz życiowego heroizmu i bagnetów.”⁵²

⁵⁰ Н.Н. Алексеев, *Пути и судьбы марксизма. От Маркса и Энгельса к Ленину и Сталину. Издание евразийцев*, Берлин 1936, с. 63.

⁵¹ Н.Н. Алексеев, *На путях к будущей России...*, *op. cit.*, с. 25.

⁵² *Ibidem*.

Za podstawę swoich rozważań o potencjalnym i przyszłym ustroju Rosji przyjął on wariant wskazujący na to, że w jakimś momencie politycy radziecy zrozumieją błędność i szkodliwość założeń marksizmu i komunizmu i tym samym będą musieli dokonać reformy państwa. I wówczas zaistniałaby możliwość wykorzystania formy ustrojowej ZSRR, gdyż gwarantowała ona niezbędną dla takiego państwa, jak Rosję, silną władzę. W tym aspekcie pozytywnie oceniał on system rad i jednolitość władzy państwowej, która z jednej strony czyniła zadość podstawom demokracji, a z drugiej, efektywności władzy. Co jednak ważne, M.M. Aleksiejew wyraźnie zaznaczył, że badanie natury ustroju radzieckiego pod kątem jego wykorzystania i dostosowania dla przyszłej, niekomunistycznej Rosji, nie jest rodzajem smienowiechostwa⁵³. Ten ruch określił on jako oportunistyczny, petryfikujący bolszewizm w Rosji.

Powyższemu zadaniu poświęcony został rozdział piąty książki, który dotyczył ustroju konstytucyjno-administracyjnego ZSRR. M.M. Aleksiejew zaczął od konstatacji, że w ustroju ZSRR tkwi kolizja polegająca na istnieniu dwóch zasad, czyli demokracji proletariatu oraz dyktatury proletariatu, które są sprzeczne ze sobą, gdyż proletariatu w ramach istnienia systemu demokratycznego nie ma prawa zmienić ustroju komunistycznego. Jest on uznany za jedyny sprawiedliwy i słuszny. M.M. Aleksiejew stwierdził, że w ustroju radzieckim nie istnieje samorządność, ale w miejsce tego, i w przeciwieństwie do carskiej Rosji, zapewniono szeroką decentralizację administracji, a nawet dekoncentrację. Tym samym, według niego, w ZSRR, w miejscu dawnych organów samorządowych i administracji rządowej (gubernialnej), stworzono silne ośrodki władzy lokalnej. Przy czym jednak, funkcjonuje system hierarchicznego nadzoru pomiędzy poszczególnymi radami. Sam podział administracyjny ZSRR M.M. Aleksiejew uznał za kontynuację i ulepszenie podziału terytorialno-administracyjnego z czasów Rosji carskiej. Jednak co najważniejsze, równoległe z poszczególnymi radami i ich organami, funkcjonowała partia i jej organy, które realizują w sposób realny zasadę dyktatury proletariatu. Omawiając kwestie federalizmu radzieckiego, M.M. Aleksiejew stwierdził, że w przeciwieństwie do słynnej zasady samostanowienia narodów, którą promował W. Wilson, państwo radzieckie uznaje samostanowienie tylko w przypadku uznania przez dany podmiot komunizmu oraz ustroju radzieckiego.

Odrzucając zasady dyktatury proletariatu (a *de facto* partii), demokracji proletariackiej i samego komunizmu, M.M. Aleksiejew wskazywał, że pod względem państwowym konstrukcja ustroju radzieckiego może być korzystna dla rozwoju Rosji. Po pierwsze, z powodu silnej władzy. Stwierdził on, że Rosja z racji doświadczeń politycznych, procesu głębokiej rewolucji, a także z powodu rozległości terytorium, potrzebuje ustroju opartego na silnej władzy⁵⁴. Natomiast w ustroju radzieckim pierwszym elementem korzystnie wzmacniającym władzę jest danie priorytetu roli zarządczej, a nie politycznej. Inaczej niż w ustroju parlamentarnym, gdzie organ przedstawicielski może kontrolować i tym samym paraliżować władzę. Również odrzucając koncepcję rozdziału władzy,

⁵³ Smienowiechostwo – kierunek ideowy i polityczny, który został zapoczątkowany w emigracji rosyjskiej w 1921 r. w Pradze przez rosyjskiego prawnika, filozofa oraz działacza politycznego Mikołaja W. Ustriałowa (1890–1937). M.W. Ustriałow rozpoczął popierać bolszewików, uznając, że to jedyna siła, która może odbudować potęgę Rosji. Ten kierunek percepcji radzieckiej Rosji nazwany został „smienowiechostwem” od wydanego w 1921 r. zbioru artykułów pt. Zmiana warty (ros. *Смена вех*).

⁵⁴ *Ibidem*, s. 50.

ustrój radziecki preferuje koncepcję zastąpienia, gdzie w czasie przerw obrad organów wyższego stopnia, które są np. organami przedstawicielskimi, organy niższej stojące w hierarchii władzy (np. organy przedstawicielskie), mogą zastępować te drugie. Realizowane byłoby to pod warunkiem ścisłego określenia kompetencji poszczególnych organów, zwłaszcza z wyraźnym zaznaczeniem, że organ zastępujący nie może naruszać kompetencji przypisanych wyłącznie do organu zastępowanego (przedstawicielskiego). Po drugie, funkcjonowanie koncepcji jednej partii władzy, czyli jednej grupy rządzącej. W tym znaczeniu, odrzucenie klasowej teorii państwa i komunizmu, i utrzymanie władzy przez jedną grupę, może być korzystne. Pod warunkiem, że będzie się ona kierować ideą organizacji państwa sprawiedliwego, opierającego się na zasadach sprawiedliwości społecznej. Oznaczało to oparcie ustroju na zasadzie ideokracji. W tym sensie, według M.M. Aleksiejewa nieważna jest forma rządów, bo zarówno w republice jak i w ramach monarchii władzę może opanować grupa, które nie będzie kierować się dobrem oraz interesem mieszkańców państwa, a swoimi partykularnymi interesami, które przynoszą szkodę dla narodu. To z kolei oznacza system despotii. Sama grupa powinna jednak utracić cechy i charakter współczesnej partii politycznej, a zwłaszcza typu europejskiego i stać się „związkiem osób, służących państwu”⁵⁵. W tym miejscu dość niejasno M.M. Aleksiejew wskazał, że taka grupa, o charakterze ponadklasowym i ponadnarodowym, powinna stać się warstwą przewodnią i tym samym strzec interesów ludu oraz państwa⁵⁶.

Kolejną zaletą ustroju radzieckiego miało być zbliżenie organów państwa do ludu rosyjskiego. Według M.M. Aleksiejewa ustrój radziecki był pierwszą, udaną i realną próbą realizacji uczestnictwa ludu w procesie sprawowania władzy. W tym zakresie klęską okazały się próby przyjęcia koncepcji ustrojowych w postaci demokratycznej republiki w 1917 r. i tylko system rad okazał się w miarę stabilny. Zgodnie z tą interpretacją instytucje rad stały się organami najbliższymi ludowi, który w ramach nich może uczestniczyć w życiu państwowym. Oznaczało to zdecydowaną i jednoznaczną krytykę braku efektywności wdrożenia w Rosji samorządu terytorialnego. Tezę o ostrym rozdzieleniu ludu i elit w ramach państwa rosyjskiego M.M. Aleksiejew rozwinął w artykule pt. *Lud rosyjski i państwo z 1927 r.*⁵⁷

Równie ciekawe i co ważne, prorocze, są rozważania M.M. Aleksiejewa o naturze federalizmu radzieckiego. Rozwijając swoje wcześniejsze stwierdzenie, że warunkiem nabycia określonego stopnia podmiotowości przez dany naród, było przyjęcie ideologii komunistycznej oraz ustroju radzieckiego, dodał, on, że bolszewicy w każdej takiej nacji dążyli do wykreowania lojalnej wobec Moskwy grupy komunistów. Jednocześnie, współpraca ta miała opierać się na realizacji ideałów sprawiedliwości społecznej, co miało zapewniać Moskwie sympatie i poparcie narodów, które pod tym względem były po-

⁵⁵ Ibidem, s. 55.

⁵⁶ Roman Bäcker tak scharakteryzował pojęcie „przewodniej siły” w ujęciu M.M. Aleksiejewa: „Idealem przewodniej siły jest taka grupa ludzi, która jest natchniona solidarnymi interesami powszechnej społecznej całości. Jest to zatem taka grupa, która chce i potrafi być rzeczywiście najlepsza. Zasadą przynależności do takiej grupy jest idea honoru, uczciwości, odpowiedzialności, samo ofiary (samo poświęcenia) oraz solidarności. Powyższy zestaw deklarowanych cech nie był jednak nigdzie kojarzony ze sposobem ich weryfikacji. Tak pojmowany syndrom cech charakteru jest charakterystyczny dla świeckiego zakonu bądź tradycyjnej mafii”. Zob. R. Bäcker, *Euroazjatycka wizja idealnego ustroju politycznego...*, op. cit., s. 75.

⁵⁷ Н. Алексеев, *Русский народ и государство*, „Путь” 1927, № 8 (август), с. 29-57.

krzywdzone w czasach caratu⁵⁸. W tym kontekście stwierdził on, że bolszewicy w sposób prawidłowy, w przeciwieństwie do „białego ruchu”, rozumieli fakt, że w chwili załamania się Imperium Rosyjskiego w 1917 r., państwo rosyjskie, musiało w sposób efektywny zająć się polityką narodowościową i tym samym tworzeniem zrębów federacji i autonomii. Natomiast krytykował bolszewików za to, że zasada samostanowienia narodów w ich wydaniu prowadziła w istocie do tworzenia wśród narodów ZSRR typowego marksistowskiego internacjonalizmu i tym samym pozbawienia cech indywidualnych przez poszczególne nacje. To „oszustwo”, w połączeniu z propagandowym wskazywaniem, że ZSRR zapewni każdej narodowości prawo do samorealizacji, według M.M. Aleksiejewa mogło wywołać konflikty, który doprowadziły do zniszczenia nie tylko internacjonalizmu, ale i do zniszczenia Rosji w ogóle. W związku z tym M.M. Aleksiejew postulował w przyszłości, zagwarantowanie dla tych części Rosji, które posiadały doświadczenia państwowe, np. Ukraina lub narody Kaukazu Południowego, szerokiej autonomii lub nawet federacji. Natomiast reszta „sztucznie utworzonych” republik miała być *de facto* zlikwidowana. Z kolei sam podział RSFRR miał pozostać bez zmian.

Kolejną istotną pracą M.M. Aleksiejewa była broszura pt. *Własność i socjalizm*⁵⁹, w której przedstawił społeczno-gospodarczy program euroazjatyizmu. Wskazał w niej, że podstawowym błędem socjalizmu, mimo jego szczytnych idei, jest reformowanie prywatnej własności wyłącznie w drodze zmian podmiotowych (poprzez zamianę właścicieli), co w konsekwencji doprowadza do tego, że państwo przejmuje wszelki majątek i staje się „nadpaństwem”⁶⁰. W związku z powyższym należało dążyć do modelu pośredniego w myśl hasła: „ani kapitalizmu ani socjalizmu”, co miało doprowadzić do wykształcenia się gospodarki funkcjonującej w systemie państwowo-prywatnym⁶¹.

4.2 Krytyka „europejskiej teorii państwa”

Kolejną publikacją, która zawiera istotne elementy tzw. euroazjatyckiej koncepcji państwa w ujęciu N.N. Aleksiejewa jest wydana w 1931 roku książka pt. *Teoria państwa: teoretyczne państwowoznawstwo. Ustrój państwowy. Ideał państwa*⁶². W pracy tej N.N. Aleksiejew skrytykował ówczesną ogólną teorię państwa oraz prawa konstytucyjnego⁶³. Napisał, że powstała ona w historycznym okresie dominacji Europy, a podstawowym tego wyrazem miała być utrata przez narody Europy tzw. rzeczywistości państwa⁶⁴. Oznaczało to, że pod romańskim i anglo-saksońskim wpływem za niepodważające twierdzenie przyjęto koncepcję prawa naturalnego, na mocy której naród (lud) nabył niezbywalne i wyłączne prawo do zawierania umowy o ustanowieniu władzy w państwie. Dlatego przez

⁵⁸ Jednocześnie M.M. Aleksiejew wskazywał, że warunkiem realizacji w przyszłości polityki „wielkomocarstwowej i światowej” jest przyjęcie koncepcji polityki zagranicznej, jako misji, która będzie realizowana wobec „nieszczęśliwych i znajdujących się w niewoli”. Mówił on o „wielkiej misji wyzwolenczej”, która ma być realizowana przez Rosję. Zob. Н.Н. Алексеев, *На путях к будущей России...*, op. cit., s. 73.

⁵⁹ Н.Н. Алексеев, *Собственность и социализм: Опыт обоснования социально-экономической программы евразийства*, Париж 1928.

⁶⁰ Ibidem, s. 62.

⁶¹ Ibidem, s. 63-64.

⁶² Zob. Н.Н. Алексеев, *Теория государства: Теоретическое государствоведение. Государственное устройство. Государственный идеал*, Париж 1931.

⁶³ Ibidem, s. 5

⁶⁴ Ibidem.

zachodnich uczonych za sprawiedliwe jest uznane tylko takie państwo, które jest ściśle zbudowane na takiej podstawie. M.M. Aleksiejew napisał:

Tym samym zachodnie narody utraciły ideę władzy. W miejsce władczego związku, państwa, które żądało podporządkowania i ofiary, była ustanowiona podmiotowość jednostki, wraz z jej interesami [...]. Podmiotowość została oderwana od społeczeństwa i państwa, stała się niezależną, samodzielną, nie potrzebującą życia w społeczności, wielkością.⁶⁵

Co ważne, M.M. Aleksiejew stwierdził, że rosyjscy uczeni, wychowani w zachodnich szkołach, bez większych oporów i refleksji przyjęli „teorię państwa europejskiego”⁶⁶. Wskazał, że nauki o państwie, które przed przewrotem bolszewickim w Rosji reprezentowali wybitni rosyjscy konstytucjonaliści Fiodor F. Kokoszkin (1871-1918) oraz Mikołaj I. Łazarewski (1868-1921) były w istocie „polityką europeizacji państwa rosyjskiego” i tym samym „pomieszaniem nauki z polityką”⁶⁷. Dodał on, że wprawdzie w Imperium Rosyjskim występowały „europejskie formy państwowe”, np. w formie zachodniego absolutyzmu, a później „zachodniego umiarkowanego konstytucjonalizmu monarchicznego”, ale stanowiło to „kopię, która odstawała od wzorca”⁶⁸. W związku z tym celem rosyjskiej nauki o państwie nie było badanie zjawiska państwa jako takiego, ale zrobienia z kopii wiernego wzoru, do którego się ona odnosiła. Taka percepcja rosyjskiego konstytucjonalizmu rosyjskiego do 1917 r. wynikała z ideologii euroazjatyckiej, której celem według M.M. Aleksiejewa było wykorzystanie „ducha Zachu” z wnętrza ludu rosyjskiego⁶⁹.

Według M.M. Aleksiejewa „państwo, jak i wszystko, przynależne do świata ludzkiego, jawi się jako różnorodny fenomen”. W tym kontekście stwierdził, że pojęcie „ludu” we współczesnej teorii państwa jest pojęciem politycznym, a nie naukowym. Przejawiać się to miało tym, że naukę „o ludzie” w kontekście państwa łączy się z koncepcją „suwerenności ludu”, wskazując, że normalnym zjawiskiem jest tylko i wyłącznie takie, gdzie źródło i władza w państwie należy tylko do ludu⁷⁰. Poza tym, lud uznano za pewną grupę, która składa się z takich samych jednostek, wskazując, że każda z nich ma równy głos. Krytykował również negatywne odnoszenie się do państw wielonarodowych i uznanie, że każda narodowość jest rozpatrywana, jako odrębny lud, który powinien mieć prawo do swojego państwa⁷¹. W związku z tym sugerował, że badanie pojęcie „ludu” powinno również obejmować analizę: tego kto jest częścią ludu i kto jest „nosicielem duchowego życia ludu”; jak duchowe właściwości ludu wpływają na formowanie danego państwa; czym są owe duchowe właściwości.

⁶⁵ Ibidem, s. 5.

⁶⁶ Ibidem, s. 13.

⁶⁷ Ibidem, s. 14. Taka ocena działalności i prac F.F. Kokoszkina oraz M.I. Łazarewskiego świadczy dobitnie o zdecydowanym zdystansowaniu się M.M. Aleksiejewa do rosyjskiej nauki prawa sprzed przewrotu bolszewickiego. O F.F. Kokoszkynie zob. M. Sadłowski, *Między Mikołajem II a Leninem. Państwowość rosyjska i jej koncepcje w czasie rewolucji lutowej 1917 roku*, Kraków 2021, s. 124-125.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ С.В. Базавлук, *Евразийцы о роли православия и церкви в национально-государственном развитии России*, Вестник РУДН. Серия: ИСТОРИЯ РОССИИ” 2020, Vol. 19 No 1, s. 259.

⁷⁰ Н.Н. Алексеев, *Теория государства...*, op. cit., s. 38-40.

⁷¹ Ibidem, s. 41.

Do opisania właściwości i warunków funkcjonowania danego państwa M.M. Aleksiejew wykorzystał pojęcie „miejsce rozwoju/terytorium rozwoju” (ros. miestorazwitię), które było autorstwa P. Sawickiego⁷². Według tego pojęcia Rosja, w przeciwieństwie np. do Wielkiej Brytanii, która była państwem oceanicznym, co wymusza na niej rozwój stosunków handlowych i tym samym określony stopień demokracji, jest państwem kontynentalnym. To powoduje, że siłę państwa musi budować drogą rozwoju aparatu administracyjnego oraz reglamentacji. Z kolei graniczenie z kilkoma innymi podmiotami powoduje konieczność wzmocnienia władzy i sił zbrojnych.

Zgodnie z powyższym, w sensie kulturowym, Rosja była państwem-światem kontynentalnym, na terytorium, którego żyją różne narodowości, co doprowadza do tego, że tworzą one jedną całość kulturową lub znajdują się na drodze do stworzenia tej całości. Natomiast inaczej jest w Wielkiej Brytanii, czyli państwie oceanicznym, gdzie naród panujący narzuca innym narodom swoją kulturę, ustrój i styl życia. W związku z tym M.M. Aleksiejew stwierdził, że podręczniki prawa konstytucyjnego zapominają określić ustrój demokracji angielskiej jako demokracji antycznej, demokracji dla nielicznej grupy. Natomiast państwo rosyjskie wprawdzie nie było demokratyczne, ale gwarantujące różnym narodom uczestnictwo w sprawowaniu władzy⁷³.

Dlatego, żeby wypracować określoną koncepcję państwa idealnego, należało w pierwszej kolejności przeanalizować oraz uwzględnić rozmaite czynniki związane „miejscem rozwoju/terytorium rozwoju” (ros. miestorazwitię). Drugim czynnikiem miało być ustalenie tego, kto wchodzi w skład danego państwa. Dlatego znaczenie ma konkretna rasa, narodowość, „osobowość kulturowa”, cechy psychologiczne jego mieszkańców. Według M.M. Aleksiejewa idealnym wariantem dla państwa-świata (imperium) jest egzystencja w ramach wielonarodowej całości, która funkcjonuje na podstawie jednolitej kultury. W związku z tym wykreowanie określonej jedności kulturowej mieszkańców danego państwa, którzy wywodzą się z różnych narodowości jest niezbędną podstawą funkcjonowania państw wielonarodowych. Po trzecie, fundamentalną częścią państwa idealnego jest warstwa rządząca, która nie ma charakteru klasowego, jest oddzielona od urzędników (profesjonalnego aparatu zarządzającego w państwie) i jej naczelnym zadaniem jest strzeżenie oraz kreowanie sił, tradycji oraz idei danego państwa. W wymiarze ustrojowym rolą tej warstwy byłoby wykreowanie korpusu znanych osobistości, które zajęłyby się naczelnym zarządzeniem spraw w państwie. Nie oznaczałoby to, że nie istniałby mechanizmy ponoszenia odpowiedzialności przed przedstawicielami tego korpusu, a sam lud byłby wyłączony z zarządzania sprawami państwa. Rosyjski prawnik wskazywał, że nie ma takiego czegoś jako powszechne prawo ludu do zarządzania sprawami w państwie, ale jest za to „obowiązek służby społecznej”, czyli obowiązek uczestnictwa w sprawach zarządu państwem. Według M.M. Aleksiejewa bez wykształcenia określonej elity nie może funkcjonować zdrowe społeczeństwo i państwo. Jeśli więc taka, wykształcona w ramach społeczeństwa, elita nie będzie kulturowo oraz ideowo spajać państwa, to wówczas wystąpi chaos i dezorganizacja państwa w ramach demokracji albo dojdzie do dominacji jednostki i dyktatury. M.M. Aleksiejew uważał, że konkurencja różnorodnych ugrupowań i partii politycznych może mieć destrukcyjny charakter dla państwa, tak samo jak koncepcja praworządności, która może ograniczyć się wyłącznie do formalizmu.

⁷² J. Potulski, *Piotr Sawicki - twórca geopolitycznej teorii eurazjatyizmu...*, op. cit., s. 80.

⁷³ W tym przypadku M.M. Aleksiejew przywoływał m.in. Ormian i Gruzinów.

Na łamach swojej książki rosyjski myśliciel krytykuje demokrację, wskazując, że jest ona możliwa w państwach, gdzie rozwija się gospodarka kapitalistyczna, ruch socjalistyczny jest znikomy, a główne siły polityczne zawarły fundamentalne kompromisy. W tym zakresie przywołał Wielką Brytanię, gdzie kompromis miał się odnosić m.in. do budowy silnej floty, prowadzenia polityki morskiej i tym samym imperializmu.

Co jednak ważne, wedle M.M. Aleksiejewa, warstwa rządząca nie powinna być odizolowana od społeczeństwa. Wyżej napisano zresztą, że przedstawiciele korpusu władzy, mianowani przez elitę, mieli ponosić odpowiedzialność, a sam lud ma obowiązek uczestniczyć w zarządzaniu państwem. W tym układzie również koncepcja kolektywizmu nie mogła zostać porzucona. Elita, czyli warstwa przewodnia, jak stwierdził rosyjski prawnik, powinna być „organem, w świadomości którego koncentruje się ogólnoludowy duch”⁷⁴. W wymiarze ustrojowym wyrazem tego miał być system organów kolegialnych, np. rad, które stanowiłyby przedstawicielstwo nie o charakterze politycznym czy też partyjnym, ale ludzie do nich byliby wybierani wedle klucza zawodowego, społeczno-ekonomicznego lub narodowego. Tym samym, w przeciwieństwie do demokracji zachodnich, skonstruowano by sprawniejszy model selekcji przedstawicieli społeczeństwa w organach przedstawicielskich. Taki wybór nie miałby charakteru fikcyjnego, gdyż kandydatów do parlamentu nie wybierano by w warunkach populizmu i zupełnego upolitycznienia, co miało wyeliminować wyraźny rozdźwięk między hasłami wyborczymi a realnym sprawowaniem zarządu państwa. Państwo byłoby więc podporządkowane ludowi, a nie oficjalnym organom władzy, które w demokracji nie są tożsame z grupą rządzącą danym państwem⁷⁵. Państwo miałoby więc charakter „demotyczny”⁷⁶.

Z jednej strony takie organy zajmowałyby się sprawami bieżącymi, a z drugiej przygotowywały określone projekty lub kadry. System rad powinien zostać zbudowany hierarchicznie, a na jego czele powinna stać wyższa rada, również o charakterze kolektywnym. Niemniej, struktura taka uwzględniałaby również interesy „miejscowe i terytorialne”, co oznaczało by określoną federalizację, a państwo idealnie mogłoby być również nazwane „państwem państw”⁷⁷. Z kolei podstawy funkcjonowania powyższego układu władzy powinny zostać zawarte w ustawie zasadniczej, regulującej według M.M. Aleksiejewa „istotę oficjalnych organów państwowych”, a także materię podstawowych praw i obowiązków rządzących oraz podwładnych. W tym zakresie korzystał on z idei klasycznego konstytucjonalizmu, stwierdzając, że słowianofilska koncepcja oparcia relacji ludu i władzy wyłącznie na tzw. prawdzie wewnętrznej, czyli religii i moralności, jest wartościowa, ale jednocześnie nie można odrzucić tzw. prawdy zewnętrznej, czyli prawa ustanawianego przez organy państwa⁷⁸. To ostatnie prawo miałoby w sobie inkorporować sferę wartości według której żyje lud, a władza byłaby zobowiązana do przyjęcia katalogu (deklaracji) obowiązków państwa. Stanowiłoby to podstawę funkcjonowania państwa gwarancyjnego.

⁷⁴ Н.Н. Алексеев, *Теория государства...*, *op. cit.*, c. 174.

⁷⁵ R. Bäcker, *Міжзwoјенны еуразјатызм...*, *op. cit.*, s. 158.

⁷⁶ Ibidem. Taką ideę M.M. Aleksiejew rozwinął w swojej pracy pt. *Państwo gwarancyjne z 1937 r.* Zob. Н.Н. Алексеев, *О гарантийном государстве*, [w:] *Русский народ и государство*, Москва 2000.

⁷⁷ Н.Н. Алексеев, *Теория государства...*, *op. cit.*, c. 177.

⁷⁸ Ibidem, s. 177-179.

5. Zerwanie z euroazjatyzmem

W 1928 r. M.M. Aleksiejew wraz z P. Sawickim zrywają z Lwem Karsawinem, Piotrem Suwczyńskim, Dmitrijem Swiatopółkiem-Mirskim oraz Siergiejem Efronem, którzy założyli periodyk „Eurasia”, sympatyzujący ze ZSRR⁷⁹. Tym samym rozpoczął się podział w ruchu euroazjatyckim. W 1931 r., po likwidacji Wydziału Prawa w Pradze, M.M. Aleksiejew przeniósł się do Strasburga a następnie Paryża, gdzie wykładał na Rosyjskich Kursach Prawniczych na Sorbonie. W okolicach 1938 r. sam zrywa z euroazjatyzmem. Masowe represje z 2 poł. lat 30. XX w. i wzmocnienie władzy J. Stalina w ZSRR powodują, że zakładana przez M.M. Aleksiejewa ewolucja ustroju państwa radzieckiego staje się niemożliwa. W swoich rozmyślaniach i pracach zajmuje się wówczas zagadnieniami państwa praworządnego, konstytucyjnego oraz ideą prezydentury w przyszłym ustroju Rosji⁸⁰. Z kolei w 1940 r. został zaproszony do pracy w charakterze profesora na Uniwersytecie Belgradzkim. Rok później został zwolniony przez okupujących Jugosławię Niemców. Współpracował z ruchem oporu. Po zajęciu Belgradu przez Armię Czerwoną w 1944 r., został zaangażowany na stołecznym uniwersytecie, gdzie wykładał „Historię nauk politycznych”⁸¹. Mając do wyboru możliwość nabycia paszportu jugosłowiańskiego albo radzieckiego, wybrał ten drugi⁸². To sprawiło, że w 1948 r., z racji konfliktu radziecko-jugosłowiańskiego, musiał wyjechać do Szwajcarii. Tam żona M.M. Aleksiejewa pracowała jako sekretarz sekcji tłumaczy rosyjskich w Wydziale Europejskim Organizacji Narodów Zjednoczonych w Genewie⁸³. W listach do P. Sawickiego wskazywał, że z powodu wieku i stanu zdrowia jego podróż do ZSRR nie jest już możliwa⁸⁴. Po 1945 r. wydaje dwie większe prace: „Idea państwa. Szkice o historii myśli politycznej”⁸⁵ oraz „U źródeł Imperium Rosyjskiego”⁸⁶.

Podsumowanie

Obszerny dorobek M.M. Aleksiejewa świadczy, że ten rosyjski uczony i prawnik wniósł wiele oryginalnych myśli i koncepcji do rozwoju filozofii, historii, czy też teorii państwa i prawa. Tworzył również na przełomie różnych epok w dziejach Rosji, co sprawiło, że na podstawie jego prac można skrupulatnie prześledzić, jak zmieniała się rosyjska nauka o państwie i samo państwo rosyjskie za czasów Imperium Rosyjskiego, rewolucji 1917 r. i wojny domowej, wśród emigracji rosyjskiej oraz ZSRR.

Dorobek M.M. Aleksiejewa ma szczególną wartość, jeśli chodzi o krytyczną analizę form ustrojowych państwa radzieckiego po 1917 r. Korzystając z osiągnięć i założeń ruchu euroazjatyckiego potrafił on w sposób niezwykle interesujący przedstawić naturę

⁷⁹ I. Massaka, *Podstawy filozoficzne euroazjatyizmu. Lew Karsawin*, [w:] Między Europą a Azją. Idea Rosji-Eurazji, red. S. Grzybowski, Toruń 1998, s. 65.

⁸⁰ О.Т. Ермишин, *Идейные искания евразийцев в переписке Н. Н. Алексева*, „Вестник Русской христианской гуманитарной академии” 2017, vol. 18, no. 1, s. 99-100.

⁸¹ Б. В. Назмутдинов, О. Т. Ермишин, *Дорогой мой друг Петр Николаевич: Письма Н.Н. Алексева к П.Н. Савицкому (1957–1961)...*, *op. cit.*, s. 360. Opisując ten moment M.M. Aleksiejew wskazał, że liczył się, że zostanie rozstrzelany lub aresztowany przez Armię Czerwoną. Tak się jednak nie stało.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*, s. 359.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 360.

⁸⁵ Н. Н. Алексеев, *Идея государства: Очерки по истории полит. мысли / Н. Н. Алексеев*, Нью-Йорк: Изд-во им. Чехова 1955.

⁸⁶ Н. Н. Алексеев, *Русская империя в её истоках*, Женева, 1958.

systemu komunistycznego w ZSRR, w tym tzw. federalizmu radzieckiego. Jednocześnie był on w stanie wypracować kompleksową, konkurencyjną koncepcję zmiany ustrojowej w ZSRR. Zmiana, która miała łączyć w sobie swoiste odrodzenie moralne i religijne obywateli państwa radzieckiego.

Problem jednak w tym, że tzw. euroazjatycka koncepcja państwa zawierała w sobie równie propozycje rozwiązań utopijnych, które mogły być wykorzystane do tworzenia państwa autorytarnego lub wręcz totalitarnego w nowym wydaniu. Mowa w tym zakresie m.in. o krytycznym stosunku do zachodniego konstytucjonalizmu i demokracji (choć owa krytyka miała też elementy oryginalne i wartościowe), negacji zasady samostanowienia narodów, promowaniu rządów tzw. warstwy przewodniej, czy też zastąpieniu systemu samorządowego i parlamentarnego swoim modelem przedstawicielskim, gdzie miała zostać wyeliminowana polityka jako taka, a władzę mogłaby uzurpować sobie wąska grupa osób⁸⁷. W myśli M.M. Aleksiejewa, co jest przecież kluczowym założeniem eurazjatów, wyraźne miejsce zajmuje również teoria o wyjątkowości Rosjan jako narodu, który rzekomo nabył unikalną umiejętność zarządzania ogromnymi obszarami oraz ludami Europy i Azji⁸⁸. To z kolei implikuje tendencje imperialne i dążenia do budowy wielonarodowego tworu pod kierownictwem Rosjan. Współcześnie idee te zostały m.in. wykorzystane nie tylko w działalności wpływowego rosyjskiego propagandysty Aleksandra Dugina, ale i w aktywności licznych polityków oraz wojskowych Rosji, którzy uzasadniają tym swoją agresję wobec Ukrainy. I, co bardzo niepokojące, w przyszłości koncepcja ta może dostarczać argumentów oraz idei, które zostaną wykorzystane jako użyteczne fundamenty pod budowę lub wzmocnienie ustroju Rosji w formie anty-Zachodu.

REFERENCES

Sources:

- Alekseev N.N., *Gosudarstvennyy stroy*, [w:] *Sovetskoy Rossii : sbornik statey*. Vyp. 1, Praga 1925.
- N. N. Alekseev, *Ideya gosudarstva: Ocherki po istorii polit. Myśli*, N'yu-York: Izd-vo im. Chekhova 1955.
- Alekseev N.N., *Obshchee uchenie o prave: Kurs lektsy, prochitannykh v Tavricheskom universitete v 1918/19 godu*, Simferopol' 1919.
- Alekseev N.N., *O garantiynom gosudarstve*, [w:] *Russky narod i gosudarstvo*, Moskva 2000.
- Alekseev N.N., *Osnovnye predposylki psikhologicheskoy teorii prava L. I. Petrazhitskogo*, „Yuridichesky vestnik” 1913, Kn. 4.
- Alekseev N.N., *Puti i sud'by marksizma. Ot Marksa i Èngel'sa k Leninu i Stalinu*. Izdanie evraziytssev, Berlin 1936.
- N. N. Alekseev, *Russkaya imperiya v eyo istokakh*, Ženeva, 1958.
- Alekseev N., *Russky narod i gosudarstvo*, „Put'” 1927, № 8 (avgust).
- Alekseev N.N., *Sobstvennost' i sotsializm: Opyt obosnovaniya sotsial'no-ekonomicheskoy programmy evraziystva*, Parizh 1928.

⁸⁷ Taki kierunek poszukiwań ustrojowych, opartych na krytyce zarówno komunizmu, jak i demokracji i zachodniego konstytucjonalizmu, nawet po zakończeniu drugiej wojny światowej rozwijał np. Iwan Ilin. Zob. K.B. Душенко., „Мировая закулиса»: истоки концепции. „Россия в глобальной политике, 2022, T. 20., No. 4., 2022, s. 178-186.

⁸⁸ M. Sadłowski, „Powrót Euroazjaty” ....., op. cit., s. 37.

Alekseev N.N., *Teoriya gosudarstva: Teoreticheskoe gosudarstvovedenie. Gosudarstvennoe ustroystvo. Gosudarstvenny ideal*, Parizh 1931.

Alekseev N.N., *V burnye gody. Na pervykh stupenyakh nashey Alma Mater*, „Novy zhurnal. N'yu-York” 1958. Kn. 53.

Alekseev N.N., *V burnye gody. Nash akademicheskyy mir*, „Novy zhurnal. N'yu-York” 1958. Kn. 54.

Alekseev N.N., *Vvedenie v izuchenie prava*, Moskva 1918.

Studies:

Alontseva D.V., N.N. Alekseev o sootnoshenii prava i npravstvennosti s pozitsii religii, „Obrazovanie. Nauka. Nauchnye kadry”, 2020, no. 4.

Bäcker R., *Dzieje eurazjatyizmu*, [w:] *Między Europą a Azją. Idea Rosji-Eurazji*, red. S. Grzybowski, Toruń 1998.

Bäcker R., *Euroazjatycka wizja idealnego ustroju politycznego*, „Zeszyty Naukowe WSHE. Nauki Humanistyczne i Społeczne. Seria A” 2000, Tom V, Zeszyt 2.

Bäcker R., *Eurazjatyzm: zarys dziejów organizacyjnych i ewolucji myśli politycznej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Studia Rosjoznawcze” 1999, z. 4.

Bäcker R., *Międzywojenny eurazjatyzm. Od intelektualnej kontrakulturacji do totalitaryzmu?*, Łódź 2000.

Bäcker R., *Nowy typ homo sociologicus. Koncepcja jednostki w doktrynie politycznej eurazjatyizmu – jednego z odłamów międzywojennej emigracji rosyjskiej*, [w:] *Wychowanie a polityka. Między wychowaniem narodowym a państwowym*, red. W. Wojdyło, Toruń 1999.

Bazavluk S.V., *Evrazijsy o roli pravoslaviya i tserkoi v natsional'no-gosudarstvennom razvitii Rossii*, „Vestnik RUDN. Seriya: istoriya rossii” 2020, Vol. 19 No 1.

Dushenko K.V., „*Mirovaya zakulisa*»: istoki kontseptsii, „Rossiya v global'noy politike, 2022, T. 20., No 4.

Ermishin O.T., *Ideynye iskaniya evraziytssev v perepiske N. N. Alekseeva*, „Vestnik Russkoy khriistianskoy gumanitarnoy akademii” 2017, vol. 18, no. 1.

Gołąbek B., *Lew Gumilow i Aleksander Dugin. O dwóch obliczach eurazjatyizmu w Rosji po 1991 roku*, Kraków 2012.

Karabaeva K.D., *Kontsepsiya evrazijskogo gosudarstva v kontekste filozofskoy traditsii russkogo zarubezh'ya*, „Russian Journal of Legal Studies (Moscow)” 2019, Vol 6, No 2.

Lazari A., *Euroazja (Евразия)*, [w:] *Mentalność rosyjska. Słownik*, opracował i zredagował Andrzej de Lazari z pomocą Mariana Brody, Jerzego Faryny, Wandy Radolińskiej i ks. Abp Szymona Romańczuka, Katowice 1995.

Massaka I., *Euroazjatyzm. Z dziejów rosyjskiego misjonizmu*, Wrocław 2001.

Massaka I., *Ideowe podłoże euroazjatyizmu*, „Zeszyty Naukowe WSHE. Nauki Humanistyczne i Społeczne. Seria A” 2000, Tom V, Zeszyt 2.

Massaka I., *Podstawy filozoficzne euroazjatyizmu. Lew Karsawin*, [w:] *Między Europą a Azją. Idea Rosji-Eurazji*, red. S. Grzybowski, Toruń 1998.

Nazmutdinov B., *Law, Freedom, and „Truth”: Eurasianist Philosophy of Law*, „Russian Studies in Philosophy” 2020, Volume 58, Issue 1: Philosophy of Right in Russia.

Nazmutdinov B.V., *Illegal Eurasia: Prichiny nesostoyatel'nosti evrazijskoy yurisprudentsii*, „Ab Imperio” 2013, nr 3.

Nazmutdinov B.V., *Ponyatie gosudarstva v trudakh klassikov evraziystva*, „Pravo. Zhurnal Vyshey shkoly ekonomiki” 2012, no. 4

Nazmutdinov B.V., *Zakony iz-za granitsy: politiko-pravovyye aspekty klassicheskogo evraziystva*, Moskva 2016.

Nazmutdinov B.V., Ermishin O.T., *Dorogoy moy drug Petr Nikolaevich*: Pis'ma N.N. Alekseeva

- k P.N. Savitskomu (1957–1961), „Ezhegodnik Doma russkogo zarubezh'ya imeni Aleksandra Solzhenitsyna” 2017, Kn. 7.
- Palkin A.G., *Printsip demotii v uchenii evraziytssev*, „Vestnik Yuzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Pravo” 2006, no. 5 (60).
- Paradowski R., *Euroazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*, Warszawa 2002.
- Potulski J., *Piotr Sawicki - twórca geopolitycznej teorii eurazjatyizmu*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2006, Tom 3.
- Pravo Sovetskoj Rossii : sbornik statej. Vyp. 1-2 / sostavlenny professorami russkogo juridicheskogo fakul'teta v Prage N. N. Alekseevym... [et al.]*, Praga 1925.
- Sadłowski M.P., *Artykuł recenzyjnyj monografii naukowej Aleksandra S. Puczenkova pt. Первый год Добровольческой армии. От возникновения <<Алексеевской организации>> до образования Вооруженных Сил на Юге России (ноябрь 1917 – декабрь 1918 года)*, „Przegląd Historyczno-Wojaskowy”, nr 2022, nr 1.
- Sadłowski M., *Między Mikołajem II a Leninem. Państwowość rosyjska i jej koncepcje w czasie rewolucji lutowej 1917 roku*, Kraków 2021.
- Sadłowski M.P., *Powrót Euroazjaty*, „Rzeczpospolita. Plus Minus” 2022, nr 117.
- Samokhin A.V., *Kontseptsii politicheskogo ustroystva Rossii v klassicheskom evraziytsve*, „Lokus: lyudi, obshchestvo, kul'tury, smysly” 2010, no. 2.
- Tomsinov V.A., *Nikolay Nikolaevich Alekseev (1879–1964)*, [w:] *Rossiyskie pravovedy XVIII – XX vekov: Ocherki zhizni i tvorchestva. V 3-kh tomakh, izdanie 2-e, dopolnennoe. Tom 3*, Moskva 2015.
- Tomsinov V.A., *Pravovaya mysl' russkoy poslerevolyutsionnoy èmigratsii: «Evraziyskaya» teoriya gosudarstva i prava N.N. Alekseeva*, „Zakonodatel'stvo” 2002, N 3.
- Walczak H., *Eurazjatyzm międzywojenny w polskiej literaturze naukowej doby współczesnej*, „Studia Maritima” 2016, vol. XXIX.
- Zagirnyak M.Yu., *O roli religii v aksiologicheskoy modeli prava N. N. Alekseeva*, „Kantovsky sbornik” 2016, no. 3.
- Zolkin A.L., *Fenomenologicheskaya metodologiya poznaniya prava v filosofii russkogo evraziytsva*, „Vestnik èkonomicheskoy bezopasnosti” 2015, no. 3.
- Ždanova G.V., *Ideal'nye osnovy prava v filosofii prava N. N. Alekseeva*, „Gumanitarnye, sotsial'no-èkonomicheskie i obshchestvennyye nauki” 2014, no. 1.
- Ždanova G.V., *Metodologicheskie istoki filosofii prava Alekseeva N. N.*, „Sotsial'no-politicheskie nauki” 2012, no. 2.

